

Р.Кушнеж*

ДОКУМЕНТИ ПОЛЬСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ ПРО ГОЛОДОМОР**

У статті наведено досі невідомі вітчизняним дослідникам документи, які зберігаються у державних архівах Польщі. Матеріали службового листування співробітників польської дипломатичної та розвідувальної служб надзвичайно красномовно ілюструють ситуацію у радянській Україні у 1932–1933 рр.

Сучасна історіографія голодомору дуже широка. З'явилося багато збірників документів (перш за все, з українських та російських архівів), спогади свідків, книжки й статті. Дуже важливим джерелом для висвітлення повної й правдивої історії Великого Голоду є архівні матеріали країн, які мали свої дипломатичні представництва у СРСР, зокрема в тодішній УСРР. Так, наприкінці 1980-х рр. опубліковано документи зовнішньополітичних відомств Великобританії¹, США², Італії³ та Німеччини⁴. Проте не тільки ці країни мали свої представництва у «більшовицькому раю» – були вони і у Польщі. Матеріали польської дипломатії про голодомор до останнього часу не були відомі дослідникам⁵.

Польські документи перебувають у двох варшавських архівах – Архіві нових актів (Archiwum Akt Nowych – AAN) та Центральному військовому архіві (Centralne Archiwum Wojskowe – CAW). Більшість документів AAN загинули під час Другої світової війни, залишилась тільки незначна їх кількість, що ілюструють ситуацію в українському селі у 1932–1933 рр. Вони зберігаються у фондах (zespół) міністерства закордонних справ (Ministerstwo Spraw Zagranicznych), посольства РП у Москві (Ambasada RP w Moskwie) і військового аташе при посольстві РП у Москві (Attaché Wojskowy przy Ambasadzie RP w Moskwie).

Значно більше матеріалів зберігається у CAW – це фонди 2-го відділу головного штабу польської армії (Oddział II Sztabu Głównego). Є тут і адресовані до «двійки»⁶ консульські та посольські рапорти. Адже слід зауважити, що велика частина польського дипломатичного персоналу були співробітниками 2-го відділу, кожен із них мав псевдонім та очолював філіяльний пункт розвідки (placówka wywiadowcza). Діяльність співробітників «двійки» в Україні координував начальник секції «Схід» 2-го відділу головного штабу поручник Єжи Незжицький (псевдо «Нора Нікельс», «Наль Немирович», «Ольгерд Орловський», «Віктор Правдзіц», «Нарбуд Нерінг»)⁷.

Так, у київському консульстві (осередок «N») на розвідку працювали консул Станіслав Сосницький (псевдо «Норман Нагель»), віце-консул Пьотр Курницький (пункт «Ku»/псевдо «Наполеон Налевайко»), співробітники Люціан Гіжицький («L.11»/псевдо «Норберт Неуман»), Марія Полонська («Z.14»/псевдо «Ніна Новицька»). У Харкові (осередок «O») співробітниками «двійки» були консул Тадеуш Павловський («Kp»), керівник консульства Ян Каршо-Седлевський («Karsz»/псевдо «Мікадо»), керівник консульства, радник посольства Адам Стебловський («Z»/псевдо «Вар'ят», «Зет»), а також Здзіслав Мілошевський

* Роберт Кушнеж – д-р історії, наук. співроб. Краківського відділення Інституту національної пам'яті (Краків, Польща). www.robertkusnierz.pl

** Фрагменти статті були оприлюднені автором на міжнародній конференції «Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка» (Київ, 25–26 вересня 2008 р.). Окрім книги польською мовою (про яку йдеться далі), автор опублікував текст на цю тему англійською (див.: Kuśnierz R. The Question of the Great Famine in Ukraine of 1932–1933 in Polish diplomatic and intelligence reports // Canadian American Slavic Studies Journal. – Fall 2008).

(«М.13»/псевдо «Олег Островський»), Зоф'я Мілошевська («Н.23»/псевдо «Ольга Оберман»), Юзефіна Писарчикувна («Х.22»/псевдо «Оля Осмульська»), Стефан Мрошкевич («О.19»/псевдо «Адам Стефанський», «Антоні Лясоцький»)⁸.

10 червня 1933 р. Є.Незбжицький доручив Владиславу Міткевичу («В.18»/псевдо «Непомучин Невяромський», «Назар Неверний») керівництво осередками «N» та «O». Незабаром його помічником було призначено Віктора Залеського («В.18»/псевдо «Наль Нігер»)⁹.

Для 2-го відділу рапорти писали також і українські діячі – голова Українського еміграційного комітету допомоги голодуючим України Левко Чикаленко та керівник 2-ої секції штабу української армії в Польщі генерал Всеволод Змієнко¹⁰. Л.Чикаленко опрацював реферат про голод в Україні та реакцію і заходи української громадськості за кордонами СРСР у справі організації допомоги голодуючим мешканцям «більшовицького раю», а також протестаційну акцію проти червоного терору¹¹. Вс.Змієнко на підставі офіційних промов керівників радянської України (Г.Петровського, П.Постишева, С.Косіора) опрацював для польської розвідки рапорт під назвою «Цінні визнання», де йшлося про кількість померлих (за оцінкою Вс.Змієнка, голод забрав 1 058 666 життів¹²).

Перша публікація про голодомор із використанням матеріалів польських архівів з'явилась у варшавському публіцистичному журналі «Wprost» у березні 2007 р.¹³ Пізніше автор цієї статті опублікував 17 документів у часопису Інституту історії Польської академії наук «Dzieje Najnowsze»¹⁴, а у травні 2008 р. – 70 документів у книзі «Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu»¹⁵.

Яку ж інформацію містять архіви Польщі про український голодомор? На підставі аналізу відповідних джерел маємо всі підстави стверджувати, що польські консульства у Харкові та Києві, посольство у Москві і 2-й відділ головного штабу були дуже добре ознайомлені із ситуацією в підрадянській Україні. Зрештою, про це свідчать не тільки польські документи, але й опубліковані матеріали з інших країн. Так, німецький консул у Києві Андор Хенке 31 серпня 1933 р., інформуючи своє посольство у Москві про приготування Києва до візиту французького політика Едуарда Еррію, підкреслив, що інформацію взяв від «свого польського колеги»¹⁶. Відомий журналіст «The New York Times» Волтер Дюранті у британському посольстві у Москві розповідав про свою зустріч із польським дипломатом із Харкова, який розповів йому про цілковито вимерлі села на провінції (неофіційно сказав, що число мешканців України внаслідок голоду зменшилось на 4–5 млн)¹⁷.

Польські дипломати черпали інформацію про «ефекти соціалістичної реконструкції села» з різних джерел. Перш за все, із власних спостережень у Харкові чи Києві – у містах свого перебування. Керівник генконсульства Польщі у Харкові Я.Каршо-Седлевський та інші співробітники дипломатичної установи у березні 1933 р. бачили на власні очі, як робітники, які привозили до консульства дрова й вугілля, кидалися на смітники в пошуках чогось їстівного та з'їли навіть їжу, приготовлену для собак¹⁸. Ю.Писарчикувна у червні 1933 р. в одному зі своїх звітів писала, що можна побачити вмираючих або вже померлих людей, які просто лежать на вулицях міста¹⁹.

Оцінити ситуацію в українському селі дипломати мали змогу також під час службових поїздок. У квітні 1932 р. в Україні побував радник польського посольства у Москві Антоні Жмиґродзький²⁰. Я.Каршо-Седлевський мав нагоду порівняти ситуацію в Україні й поза межами УСРР, коли 5–12 травня 1933 р., в апогей трагедії, прямував автомобілем на консульський з'їзд у Москву. Найбільше вразила дипломата, як він писав згодом, різниця між селами і полями України та Центральної чорноземної області Росії й навіть неврожайними

околицями Москви («Українські села перебувають у виразному занепаді, віє від них порожнечою, загустінням і злиднями, хати напіврозвалені, часто з позриваними дахами, ніде не видно нових садиб, діти і старці подібні до скелетів, ніде не видно живого інвентарю. Тільки на 1/5 [частині] посівної площі що-небудь зійшло, більш-менш 2/5 щойно заорано, решта 2/5 лежать перелогом. На полях, незважаючи на пік весняних робіт, видно мало працюючих людей, ще менше тракторів, сівба відбувається найпримітивнішим методом, здебільшого вручну»²¹). Коли ж польський дипломат опинився у ЦЧО Росії, то мав враження, ніби «приїхав із країни советів до Західної Європи» – вигляд сіл, ізб, полів, людей і тварин був набагато кращий, ніж в Україні²².

На різницю між УСРР і ЦЧО Росії звернув увагу також виконавчач обов'язків військового аташе у Москві капітан Владислав Харлянд²³, який у серпні 1933 р. відвідав Харків, Дніпропетровськ, Запоріжжя, Нікополь, Кривий Ріг, Київ, Черкаси, Кам'янку, П'ятихатки. У своєму звіті після повернення з поїздки В.Харлянд писав, що мав нагоду розмовляти з представниками різних верств населення. Найцікавіша розмова відбулася з начальником телеграфу у Кривому Розі, який розповідав йому про весну 1933 р., «коли 5 мільйонів людей померло від голоду». Раптом, під час розмови, як писав В.Харлянд, його співрозмовник злякався своєї щирості і без зайвих слів «утік» від польського офіцера²⁴.

Уже після закінчення головної фази голоду заступник торгівельного радника Ян Лаґода відбув залізницею з Москви до Києва, а далі до Коростеня, Житомира, Бердичева, Козятини й Умані (1–10 квітня 1934 р.). Я.Лаґода подорожував у вагоні, як він підкреслював у звіті, зі «звичайним сірим сільським населенням» і констатував, що населення й далі голодує, а «явища торішнього голоду ще не зітерлися з пам'яті людей». Дипломат наголошував, що у потязі всі розмови оберталися довкола теми голоду, а один чоловік похвалявся, що під час голоду закопував щодня по 50 трупів²⁵.

Іншим джерелом інформації для польських дипломатів про голод були відвідувачі польських дипломатичних представництв – перш за все, поляки, а також українці, німці та ін. Їх кількість збільшувалася разом із наростанням голоду. Часто консульства відвідували поляки, які не репатріювалися до Польщі після Ризького договору 1921 р., а коли розпочався голод хотіли виїхати з «більшовицького раю». Виїхати намагалося дуже багато людей, але не багатьом це вдавалося – влада не бажала випускати кого-небудь за межі «країни робітників і селян». Консульство РП у Києві в 1933 р. видало 3 тис. дозволів на виїзд до Польщі особам, які, згідно з польським законодавством, мали польське громадянство, але більшовицька влада «випустила» тільки 3 (!) осіб²⁶.

Треба пам'ятати, що візит до «буржуазного» дипломатичного представництва був дуже небезпечним. Нерідко результатом цього був арешт і звинувачення у шпигунстві. Так, тільки в ніч із 14 на 15 березня 1933 р. в Києві, Вінниці й Фастові було заарештовано кількасот поляків, які відвідували польські консульства з проханням допомогти виїхати до Польщі. Ця практика набула таких розмірів, що польський посол у Москві Юліуш Лукасевич звернувся із протестом у народний комісаріат закордонних справ СРСР, підкресливши, що через подібні дії влади дипломатичні представництва Польщі не можуть нормально працювати²⁷.

Польські дипломатичні місії отримували також велику кількість листів, в яких мешканці «країни рад» описували трагічні подробиці голоду. Кореспонденція була адресована або дипломатам, або за посередництвом польських консульств – до рідних у Польщі. У другому випадку люди писали до родичів за Збручем через консульства тому, що небезпідставно побоювалися радянської цензури та відповідних наслідків за подання «контрреволюційної інформації», якою були відомості про масовий голод. Наскільки великим був страх свідчить лист

Д.Машина (від 30 квітня 1933 р.) до свого брата Антона, який мешкав у Польщі: «Трудно уявити, що може бути, якби цей лист хтось тут перехопив. Дуже його не афішуй. Боже збав пересилати у газети, бо можуть дізнатися, що це я написав»²⁸.

Багато листів з описом ситуації в голодуючому селі надіслала до польського консульства в Києві особа, яка підписувалася «студент Бучак». Наприклад, 1 квітня 1933 р. Бучак писав: «На Україні продовжується голод. Більшовизм засіває Україну трупами вимираючих з голоду людей. На селах голодні поїли котів, собак і також вживають м'ясо людських трупів. По містах трапляються випадки, що у продаж на базарах попадає людське м'ясо. Комуністи злякалися такого господарювання. Зараз нікого не випускають за межі України. Голодна, пограбована Україна зостається для українців. Сільське господарство України у зв'язку з суцільною колективізацією як засобом не господарювання, а організованого грабунку селянства зруйноване. Посівна кампанія і у цьому році на Україні зірветься, бо немає чим обробляти землю. Кінська сила знищена, трактори поламани. Ремонтувати трактори голодний робітник не хоче»²⁹.

Були також листи, в яких голодні люди просили польських дипломатів захистити їх від комуністичних репресій, наївно вважаючи, що іноземні консульства можуть зарадити в їхній біді³⁰.

У польських архівних документах не бракує описів безгосподарності у колгоспах – ідеться про незацікавленість селян у праці в колгоспах і радгоспах, моторошний стан худоби, особливо коней. Керівник консульства у Харкові А.Стебловський у травні 1932 р. писав, що коні настільки кволі, що на пасовищах їх треба підтримувати дошками, бо самі вони не можуть триматися на ногах³¹. Рокком пізніше Я.Каршо-Седлевський в одному зі звітів стверджував, що на цілому просторі від Харкова до Москви 70–80% коней нездатні до праці³².

Документи містять також багато інформації про катастрофічне становище голодуючих селян. Консул РП у Києві Генрік Янковський у своєму звіті від 11 травня 1932 р. писав, що з кожним днем отримує все більше відомостей про голод на Правобережжі, який особливо гостро відчувався на провінції. «Згідно з останніми повідомленнями, – констатував консул, – у таких містах, як Вінниця, Умань майже щоденно відзначаються випадки збирання з вулиці людей, які падають через ослаблення та виснаження. Ще гіршою має бути ситуація у селі, де, згідно з інформацією з достовірного джерела, розбої та вбивства внаслідок голоду трапляються щоденно»³³.

Свого апогею голод досяг навесні 1933 р. Я.Каршо-Седлевський 12 квітня 1933 р. зазначав: «Ситуація на Україні стає щораз більше напруженою з приводу жахливого голоду, який посилюється з кожним днем як серед сільського, так і міського населення. Усілякі хвороби, перш за все тиф, поширюються по цілій країні, забираючи тисячі жертв, котрих нема чим лікувати, адже навіть у столиці, Харкові, бракує найбільш потрібних дезинфекційних матеріалів та ліків (як хінін, аспірин і т.п.). Розказував мені один лікар, що майже всі операції не вдаються не тільки через те, що бракує [медичних] матеріалів та інструментів, а, перш за все, з огляду на цілковите виснаження організму пацієнтів, рани яких через брак сил не загоюються, або, загоєні, знову відкриваються. Лікарі констатують, що шлунки пацієнтів зменшилися до розмірів шлунку малої дитини. Деякі села, наприклад в околицях Сум, які мали близько 1000 мешканців, зовсім запустілі і налічують тепер по 150–200 осіб. Люди їдять переважно макуху, очистки з картоплі, псів, котів, здохлих коней, щоразу частіше трапляються випадки людодіства»³⁴.

Начальник секції «Схід» 2-го відділу головного штабу поручник Є.Незбицький на підставі звіту свого інформатора так описував ситуацію в Україні (15 травня – 25 червня 1933 р.): «Голод в Україні дуже великий. Головний осередок голоду – Полтавщина. У селах, в яких налічувалось колись 5–6 тис. лю-

дей, мешкає тепер (15 червня) 20–30 сімей. В одному селі, в якому налічувалось перед тим 1000 осіб, у травні померло приблизно 50 молодих людей у віці 16–20 років. В одному колгоспі, в якому налічувалось 350 працівників, у травні – червні щоденно вмирало близько 10 людей у працездатному віці. Значна частина померлих у полі під час роботи не була похована. У селах хати порожні. В останніх тижнях радянська влада повідомляє в містах, що віддасть у власність будинки у селах тим, хто поїде туди постійно працювати.

Із приводу браку людей для закопування трупів – у деяких селах спочатку трупи кидали до льохів спорожнених будинків, а коли забракло людей, тіла довгий час лежали не похованими у хатах. [...] Через це у деяких майже цілком вимерлих селах панує незносний сморід.

Окрім пануючої сьогодні на Україні епідемії тифу, жодної іншої не відзначається. Із лікарні Олександра у Харкові (червень) десятки трупів померлих від тифу вивозили машинами. У спеціальній лікарні для хворих на тиф у Харкові, на Холодній Горі (колишній будинок школи) умираючих людей кидають до бетонованого підвалу, звідки пізніше вивозять. [...] Трупи з цієї лікарні, як і з лікарні Олександра, вивозять уночі машинами.

У середині червня мешканцеві Харкова кидаються в очі вмираючі просто на головних вулицях міста люди, а також люди-тіні, які з блукаючими очима ходять містом без будь-якої мети. 22 червня, під час півторагодинної прогулянки містом на головній вулиці Харкова – Сумській – я бачив один труп і одного вмираючого.

Уже три тижні поспіль у місті дуже інтенсивно збирають трупи. Також збирають бездомних людей, яких миють, а пізніше висилають примусово до радгоспів.

У кінці червня у Харкові ми бачили щодня облави на безпритульних дітей. Від однієї знайомої лікарки ми довідалися, що виснаженим людям роблять отруйну ін'єкцію.

Дуже часто підкидають дітей. 8–9-річна дівчинка, яка у квітні кілька днів лежала перед італійським консульством у Харкові і яку консульство взяло на виховання, тепер, після 3-місячного життя в консульстві, коли їсть, абсолютно ні на що не звертає уваги і нічого не говорить.

Норма денного утримання в одному з колгоспів України: 200 г хліба; суп із рибою і невеличкою кількістю картоплі; горох, соя і т.п.; три рази гаряча вода. Під час збору врожаю торік на полях залишилися буряки, які тепер варять. Під час садіння картоплі непоодинокі випадки, коли її, щойно посаджену, уночі викопають і у сирому вигляді поїдають. [...]

Голод нищить сільське населення. У в'язницях повно людоджерів. У київській в'язниці є кількості осіб, яких, не чекаючи на [судові] вироки, по черзі труять під час годування. На вулицях міста й далі лежать умираючі, переважно молодого віку, яких вечорами забирають до лікарень. Село у жакливого стані. Люди, що прибувають із різних сторін, в один голос кажуть, що врожай кращий, ніж торік, але не уявляють собі, як будуть проведені жнива. У селі Черкаси біля Білої Церкви з 2500 людей залишилось [живими] лише 80 чоловіків і 140 жінок. У селах Жидовчик і Будзенівка Тетіївського району вимерло близько 80% людей. У селі Дібровка того ж району вимерло майже 50% людей. Багато сіл, які провели сівбу, не можуть зібрати відносно доброго врожаю через смерть сотень людей. [...]»³⁵.

В іншому документі 2-го відділу, датованому 6 червня 1933 р., ішлося: «Надзвичайно збільшилась смертність. Щоденні випадки голодної смерті на вулицях і у дворах обраховують уже не в десятках, а у сотнях. Щоночі містом їздять вантажівки й підводи, підбираючи вмерлих на вулицях, ринках, городах і у дворах. Уранці з головного вокзалу у Києві вивезено 4 машини трупів та вмираючих від голоду. Це відбувається щоденно. Про кількість таких смертей

може свідчити факт, що окремі домоуправління інколи чекають по 3–4 дні, доки місцева влада забере з дворів і під'їздів трупи бездомних або селян, які в пошуках решток їжі або ночівлі вмирають з голоду»³⁶.

У польських документах можна знайти відомості про найбільш жахливі вики голоду – акти канібалізму. У це тяжко було повірити навіть самим дипломатам. А.Жмигродзький 7 травня 1932 р. писав, що в Україні ширяться чутки про канібалізм, додаючи від себе, що це «звичайно, дурниці»³⁷. Менш скептичним був консул РП у Києві Г.Янковський. У цитованому звіті до польського посла у Москві від 11 травня 1932 р. він писав, що вбивства внаслідок голоду трапляються чи не щоденно.

Разом із поширенням голоду збільшувалася кількість актів людоїдства, що й фіксували співробітники дипломатичних місій. Я.Каршо-Седлевський 17 березня 1933 р. повідомляв, що 21 лютого 1933 р. за обвинуваченням у людоїдстві був заарештований сторож стації Печанівська біля Бердичева. Його видала власна дружина, яку він змушував готувати їжу з людей, що їх запрошував додому переночувати. М'ясо вбитих нерідко продавав³⁸.

У червні 1933 р. у звіті 2-го відділу головного штабу польської армії йшлося, що в деяких районах (Звенигородський, Уманський, Таращанський, Бердичівський та ін.) людоїдство стало нормальним явищем³⁹.

У польських документах висвітлено й інші аспекти трагедії. Так, співробітники дипломатичних служб повідомляли про переселення селян із Росії й Білорусії в Україну та про нег'ативне ставлення до переселенців місцевих хліборобів⁴⁰.

Також робилися спроби оцінити масштаби голоду. У рапорті В.Харлянда фігурувала цифра 5 млн загиблих⁴¹, у документі за підписом Є.Незбжицького – 10 млн⁴², а Я.Каршо-Седлевський писав, що від голоду вмерло 20% сільського населення України⁴³.

Втрати від голоду на селі були настільки великими, що більшовики побоювалися, що врожай так і залишиться у полі незібраним. Аби не втратити врожай, для допомоги тим хліборобам, яким пощастило пережити голод, на село почали відряджати міських робітників і службовців, котрі здебільшого не мали досвіду сільськогосподарських робіт. Ю.Писарчикувна 31 липня 1933 р. повідомляла, що в магазинах, установах, на фабриках і в лікарнях порожнеча, бо більшість співробітників поїхали на село⁴⁴. Є.Незбжицький інформував, що невеликі підприємства на час жнив узагалі зупинилися, адже робітники були відправлені на село. Є.Незбжицький також навів слова керівника одного з київських заводів, який на мітингу з нагоди від'їзду робітників у село заявив: «Ми знаємо, що у селі голод і канібалізм, однак ви сильні й загартовані робітники, [ви] повинні піднести дух на селі»⁴⁵.

Під час голоду особливим цинізмом відзначалася пропагандистська машина радянської влади, яка не тільки заперечувала сам факт голоду, але й наголошувала на «чудовому житті колгоспників»⁴⁶. Звичайно, це не мало нічого спільного з реальністю. На це звернув увагу віце-консул РП у Києві П.Курницький, який після прочитання в польськомовній радянській газеті «Трубуна Радзиевська» статті про колгоспи «на Мархлевщині», де на трудодні працівникам видавали сотні кілограмів хліба, вирішив знайти ці господарства. Проте дипломатові так і не вдалося віднайти бодай одного колгоспу, про який писала газета⁴⁷.

Окрім «щасливого життя і зростаючого добробуту мешканців СРСР», одним з улюблених мотивів радянської пропаганди було змалювання «трагічної ситуації робітників у капіталістичних країнах». Про що писалося в комуністичній пресі згадував у листі до брата цитований вище Д.Машин. Свій лист він хотів передати через польське консульство у Харкові: «Щоб вивчити польську мову я тут передплачую польську газету, яка видається у Харкові – газета, як і всі ту-

тешні газети, комуністична. Так от, у цій газеті я читав узимку, що нібито в Польщі, на Волині, на базарі, зараз не пам'ятаю, в якому саме місті, мати продавала своїх дітей, бо не мала чим їх годувати – подумай, таку брехню пишуть, тільки дурний або дитина цьому, можливо, повірять, а що тут людодіство, [люди] вмирають, про те в газетах ані слова і не знайдеш – усе добре, усе гаразд, тільки за кордоном люди незадоволені та вмирають від голоду. От які у нас газети, і всі однакові»⁴⁸.

Як видно, польські дипломати у Харкові, Києві й Москві, а також польська розвідка були дуже добре зорієнтовані, як насправді виглядала ситуація в «більшовицькому раю», але ця інформація ніяким чином не вплинула на польсько-радянські взаємини. Зрештою, позиція Польщі щодо СРСР була ідентичною позиції решти європейських країн і США, і полягала у тому, щоб утримувати з більшовиками якнайкращі стосунки, особливо після приходу до влади у Німеччині А.Гітлера.

Я.Каршо-Седлевський радив польському зовнішньополітичному відомству ознайомити із ситуацією в УСРР населення Польщі, і, особливо, мешканців східних воєводств, які не завжди усвідомлювали небезпеку, що виходила від радянського сусіда⁴⁹. Проте ця його ініціатива залишилась без відповіді.

Варто звернути увагу також на інтерв'ю Карла Радека, яке той дав московському кореспондентові видання «Gazeta Polska» Яну Отмару Берсону. К.Радек сказав, що «будь-яка польська активність на Україні» сприйматиметься більшовиками не інакше, як «виконання німецьких планів щодо Сходу»⁵⁰. Під «польською активністю» К.Радек розумів підтримку польською владою українців Польщі в їх протестних акціях проти голодової політики Москви⁵¹. Відтак польський уряд намагався не загострювати стосунків із більшовиками, а надто після того, як член ОУН Микола Лемик застрелив співробітника радянського консульства у Львові (і одночасно агента ГПУ) Алексея Майлова.

Таким чином, голод став «внутрішньою проблемою» СРСР, до якої «цивілізований світ» не збирався втручатися й окрім деяких винятків (кардинал Теодор Інніцер, Конгрес національностей) таки не втручався⁵². Надзвичайно влучно подібну політику описав голова Українського клубу у Женеві у своєму листі до Громадського комітету порятунку України у Львові від 14 квітня 1934 р.: «У Женеві скрайня політична байдужість до долі голодуючих українців. У це не вірять і не хочуть втручатися. Дипломатичні кола займаються великою політикою, в якій перше місце посідає справа вступу Радянського Союзу до Ліги націй. Смерть мільйонів селян цих політиків зовсім не обходить»⁵³.

¹ The Foreign Office and the Famine. British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Ed. by M.Carynnyk, L.Y.Luciuk and B.S.Kordan. – Kingston; New York, 1988.

² Investigation of the Ukrainian Famine 1932–1933. Report to Congress: Commission on the Ukrainian Famine. Adopted by the Commission, April 19, 1988. Submitted to Congress, April 22, 1988. – Washington, 1988. – Appendix. – P.397–506.

³ *Graziosi A.* La Famine en Ukraine et dans le Caucase du Nord à travers les rapports des diplomates italiens. 1932–1934. Letters du Kharkov. Documents // Cahiers du Monde Russe et Soviétique. – 1989. – №1-2. – P.5–106; *Idem.* – Lettere da Kharkov. La carestia in Ucraina e nel Caucaso del Nord nei rapporti dei diplomatici italiani, 1932–33. – Torino, 1991.

⁴ *Der ukrainische Hunger-Holocaust. Stalins Verschwiegener Völkermord 1932/1933 an 7 Millionen ukrainischen Bauern im Spiegel geheimhaltener Akten des deutschen Auswärtigen Amtes. Eine Dokumentation, herausgegeben und eingeleitet von Dr D.Zlepko.* – Sonnenbühl, 1988.

⁵ Перш за все тому, що у Польщі ця тематика не привертає уваги багатьох істориків. Перша і єдина польська наукова монографія про голодомор з'явилася 2005 р. (див.: *Kuśnierz R.* Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005).

⁶ «Dwójka» – поточна назва 2-го відділу головного штабу польської армії, тобто розвідки.

⁷ Секцію «Схід» 2-го відділу Єжи Незбжицький (1902–1968 рр.) очолював у 1931–1939 рр. Під час Другої світової війни та після неї перебував в еміграції. Відомий радянолог, публіцист. Про його еміграційну діяльність див.: *Wolsza T.* Za żelazną kurtyną. Europa Środkowo-Wschodnia, Związek Sowiecki i Józef Stalin w opiniach polskiej emigracji politycznej w Wielkiej Brytanii 1944/1945–1953. – Warszawa, 2005.

⁸ Див.: *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. – Toruń, 2008. – S.15; *Peplowski A.* Wywiad polski na ZSRR, 1921–1939. – Warszawa, 1996. – S.126–127; *Skóra W.* Służba konsularna Drugiej Rzeczypospolitej. Organizacja, kadry i działalność. – Toruń, 2006. – S.770–771; *Bruski J.J.* Polska wobec Wielkiego Głodu na Ukrainie 1932–1933 // Polska. Ukraina. Osadczuk. Księża Jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Bohdanowi Osadczukowi w 85 rocznicę urodzin / Red. B.Berdychowska, O.Hnatiuk. – Lublin, 2007. – S.219.

⁹ *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.15.

¹⁰ 2-а секція відповідала за військову розвідку і контррозвідку. Генерал Вс.Змієнко очолював її у 1928–1936 рр.

¹¹ Centralne Archiwum Wojskowe w Warszawie. – Zespół: Oddział II Sztabu Głównego (далі – CAW. – Oddz. II Szt. Gł.). – Sygn.I.303.4.5559. – K.150, 159–168; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.153–160.

¹² CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5559. – K.18–23; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.173–176.

¹³ *Kuśnierz R.* Głód potępienia // Wprost. – №10 (11.III.2007). – S.68–71.

¹⁴ *Kuśnierz R.* Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie // Dzieje Najnowsze. – 2007. – №2. – S.129–159.

¹⁵ *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu. – Toruń, 2008. – 205 s.

¹⁶ Der ukrainische Hunger-Holocaust... – S.176–177. Про перебування Едуарда Ерріо у Києві див.: *Kuśnierz R.* Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933) // Dzieje Najnowsze. – 2004. – №4. – S.38–39; *Idem.* Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933). – Toruń, 2005. – S.184–186.

¹⁷ The Foreign Office and the Famine... – P.312–313.

¹⁸ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2995. – K.161–162; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.72.

¹⁹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2094 (без пагінації); *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.93.

²⁰ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.3043. – K.127–136; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.33–36.

²¹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1867. – K.32–34; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.85–86.

²² Ibid.

²³ Archiwum Akt Nowych. – Zespół: Attachè Wojskowy przy Ambasadzie RP w Moskwie (далі – AAN, AW). – Sygn.94. – K.124; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.95.

²⁴ AAN, AW. – Sygn.94. – K.57–62; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.114–115.

²⁵ AAN. – Zespół: Ministerstwo Spraw Zagranicznych (далі – AAN, MSZ). – Sygn.9513. – K.200, 208–211; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.161–164.

²⁶ AAN, Ambasada RP w Moskwie. – Sygn.95. – K.103.

²⁷ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1867. – K.104; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.76–77.

²⁸ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2094 (без пагінації); *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.80.

²⁹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1993 (без пагінації); *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.79–80, 197.

³⁰ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1867. – K.2–3; *Kuśnierz R.* Pomór w «raju bolszewickim»... – S.61–62.

³¹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.3043. – K.180–184; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.38–41.

³² CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1867. – K.32–34; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.85–87.

³³ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.3043. – K.65–66; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.37.

³⁴ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2995. – K.145–146; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.81.

³⁵ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.45–49; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.104–107.

³⁶ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.64; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.90.

³⁷ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.3043. – K.129; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.35.

³⁸ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2995. – K.150; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.75.

³⁹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.65; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S. 91.

⁴⁰ Див.: AAN, MSZ. – Sygn.9513. – K.211; AAN, MSZ. – Sygn.6710. – K.250–251, 230–232; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.164, 168–170.

⁴¹ AAN, AW. – Sygn.94. – K.57–62; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.115.

⁴² CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.304; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.97.

⁴³ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.55; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.103.

⁴⁴ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2094 (без пагінації); *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.33.

⁴⁵ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.5424. – K.59–60; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.112.

⁴⁶ Докладніше див.: *Kuśnierz R. Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932–1933)* // *Dzieje Najnowsze*. – 2004. – №4. – S.29–46; *Idem. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu...* – S.174–189.

⁴⁷ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1993 (без пагінації); *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.132.

⁴⁸ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2094 (без пагінації); *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.80.

⁴⁹ CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2995. – K.161; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.73.

⁵⁰ AAN, MSZ. – Sygn.6748 a. – K.57; *Kuśnierz R. Pomór* w «raju bolszewickim»... – S.87–88.

⁵¹ Докладніше див: *Кушнеж Р. Участь української громадськості Польщі в допомогних та протестаційних акціях проти голодомору в Україні* // *Укр. іст. журн.* – 2005. – №2. – С.131–141.

⁵² Про позицію «цивілізованого світу» щодо голоду у СРСР докладніше див.: *Kuśnierz R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu...* – S.203–236.

⁵³ *Kuśnierz R. Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu...* – S.236.

1

1932 р., 7 травня, Харків – Уривок зі звіту торговельного радника посольства Польщі у Москві

7 травня [193]2

Міністрові
промисловості й торгівлі,
департамент торгівлі у Варшаві
Таємно

[...] (тут і далі трикрапкою у квадратних дужках позначено пропуск тексту, який не стосується голоду й ситуації на селі – Р.К.) Про надмірне викачування збіжжя з ук-

раїнського села та про виникнення стану голоду внаслідок обмеження споживання свідчить ряд фактів, з якими під час моєї подорожі по Україні (кінець квітня 1932 р. за маршрутом Москва – Харків – Київ – Москва – Р.К.) я мав можливість зіткнутися особисто або [чути] в оповіданнях населення. Я дозволю собі повторити це в даному рапорті, як ілюстрацію до вище поданих висновків. У містах і промислових центрах на Україні можна спостерігати вплив голодних селян. Фабричні робітники розповідають, що селяни масово з'являються в індустріальних районах просячи харчів. На залізницях справді видно велику кількість селян із сумками. Рух там є ненормально великим і нагадує часи першого періоду революції, коли було дуже розвинене так зване «мешочничество», тобто подорожі населення у пошуках продуктів харчування. Потрібно, однак, пам'ятати, що сьогодні рух сільського населення на залізницях має ще своє джерело і в переселенському русі. Зайва кількість людей на селі, яка виникла в результаті колективізації і механізації аграрних господарств, а також і позбавлені господарств верстви у минулому заможних селян мандрують у світ у пошуках роботи й удаються перш за все до міст і нових промислових центрів.

Брак збіжжя на селі підтверджується й іншими фактами. Наприклад, у Харкові мав місце партійний процес щодо одного комсомольця, який був висланий на Правобережну Україну. У визначеному йому окрузі він звернувся до сільрад, де отримав списки господарств, в яких повинен був шукати збіжжя. Коли пішов до вказаних хат, застав там опухлих з голоду людей і переконавшись у безрезультатності в таких умовах своїх пошуків, представив сільраді безглуздість таких дій, вимагаючи водночас вказати інші господарства. Проте, він отримав відповідь, що там, де йому вказано, збіжжя є, а голод є лише симуляцією. Покинув він тоді село і повернувся до Харкова, де був відданий під партійний суд за незгідну з духом більшовизму поведінку.

Вищевказана історія містить у собі 2 елемента: а) підтвердження випадку часткового голоду на селі, та й ще на Україні; б) свавілля влади (в особі сільрад), яка доволі руйнує одні господарства й охороняє інші залежно від тих чи інших локальних комбінацій.

Під час кампанії хлібозаготівель у 1931/32 рр. у міру того, як з'ясовувалося, що загальний план не здійснений повністю, розсилалися додаткові накази, які реалізовувалися через сільради, згідно з установлюваною через них репатріацією. Невиконання наказу спричиняло судову відповідальність як за податки, і часто цілковиту руйну господарства. Рятуючись від цього, селяни за високими цінами намагалися придбати де тільки можна потрібну кількість збіжжя і здати його урядовим органам. Такі факти закупівлі збіжжя відомі нашим консульствам на Україні і свідчать про брак власних зернових запасів у більшості індивідуальних господарств.

Ще один факт. З одного міста на Україні була вислана посівна бригада, складена з міських працівників. Вирішено, що кожен із членів цієї бригади знайде і придбає за власні гроші картоплю і таким чином бригада виконає визначений їй план насадження картоплі. Коли, однак, бригада почала працювати, виявилось, що посаджену вдень картоплю вночі місцеве населення вибирало із землі. Коли ж і у самій бригаді став даватися ознаки голод, там почалося те ж саме.

Наступний факт. До одного з маслозаводів на Україні, що переробляв соняшникове насіння, приходили селяни з проханням [дати їм] макухи. Інформатор мій твердив, що не йшлося про корм [для худоби], але саме про їжу для людей. Видається мені це малоімовірним і коли б не дуже серйозна особа інформатора – я не подав би цього в рапорті.

Слід відзначити, що загалом тут роїться від найдикіших пліток і версій, як, наприклад, про підкидання на базарах дітей, чи навіть про випадки людодства. Це, звичайно, дурниці, але сам факт їх виникання дає уявлення про напружену й ненормальну атмосферу, в якій такі чутки лише й можуть народитися.

На брак хліба вказують також ціни. На харківському базарі булка продається по 15 руб. (у кооперативі комерційна ціна 3 руб.), в Уманському окрузі 4–5-тифунтова буханка хліба коштує 30 руб., у Києві в кооперативі маленька булочка найнижчого ґатунку коштує 80 коп. Загальним також явищем є зменшення норм хліба промисловим робітникам. Відомі також випадки позбавлення хліба непрацюючих членів сімей робітників, що викликало протести на окремих заводах.

Підсумовуючи все вищесказане, можна зробити висновок, що цьогорічні урядові зернові покупки на Україні спричинили згубний стан з продовольством на селі і дуже серйозно дискредитували колективізаційну політику. Селянин у колгоспі, якому обіцяно кра-

ще існування, але реально який доведений до цілковитого голоду, знеохочений, на нього не можна розраховувати як на робочу силу в нинішній весняній посівній кампанії.

На закінчення цього пункту я дозволю собі додати, що лікарі на Україні твердять про поширення шлункових хвороб у результаті поганого за якістю харчування. Для ілюстрації цього я долучаю до даного рапорту два куски хліба з колгоспу, вигляд яких промовляє сам за себе [...].

торговельний радник

А.Жмигродзький

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 3043. – К.127–136 (оригінал, машинопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim». Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu.* – Toruń, 2008. – S.33–36; *Idem. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie // Dzieje Najnowsze.* – 2007. – №2. – S.131–132.

2

1932 р., 11 травня, Київ – Звіт польського консула у Києві про голод на Правобережжі

Таємно

11 травня [1932]

Панові послу у Москві

Інформую, що з кожним днем я отримую все більше відомостей про голод на Правобережжі, який особливо гостро відчувається на провінції. Згідно з останніми повідомленнями, у таких містах, як Вінниця, Умань майже щоденно можна занотувати випадки збирання з вулиці людей, які падають з ніг від виснаження. Ще гіршою має бути ситуація у селі, де, згідно з інформацією з достовірного джерела, розбої та вбивства внаслідок голоду трапляються щоденно.

Дошкульний брак продовольства відзначається не тільки серед так званих «одноосібників», які вже здавна годуються картопляним лушпинням, жолудями і т.п., але навіть у колгоспах. Значно погіршилося продовольче постачання заводів. На цьому тлі дедалі частіше виникають конфлікти між робітниками та адміністрацією. Фабрична адміністрація, яка мусить «штурмовими» темпами виконувати план, вимагає від робітників дуже інтенсивної праці. [Робітники] вимагають хліба, якого немає. Подібні конфлікти є темою на зібраннях «фабзавкомів» (фабричних комітетів).

Зубожіння робітників дійшло вже до того, що їхні родини змушені харчуватися такими неякісними продуктами, як хліб із горохом і лушпиння від картоплі, якої невеликий кошук продають на базарі в Києві за ціною від 80 коп. до 1 рубля.

Ситуація, на думку інформаторів, може змінитися тільки на гірше з огляду на тривожний стан посівів. Озимина, на їх думку, не обіцяє нічого доброго, ярі посіви, найімовірніше, будуть поганими. Головна причина цього – брак зерна.

Одноосібник не мав зерна, бо його в нього під найрізноманітнішими приводами забрали, а колгоспи, які одержали зерно на посів, були забезпечені ним надто пізно та ще й у недостатній кількості, з якої частина була з'їдена, а вагу натомість поповнено піском.

До вказаних вище причин, які свідчать про погані посіви, потрібно ще додати недбалу роботу членів колгоспів, а також апатію серед одноосібників. Останні дуже неохоче приступили до посівної – мовляв, навіщо сіяти, оскільки і так усе заберуть, а вони, як і раніше, голодуватимуть.

Щодо картоплі, то, здебільшого, посаджену, її знову викопують голодуючі. Для охорони полів було виставлено караули, але й вони не можуть нічого зробити, оскільки, нібито, були численні випадки побиття вартових, які тепер воліють ховатися, побачивши волоцюг, що наближаються, залишаючи їм поле [...].

На закінчення не зайвим буде згадати, що серед населення дедалі більше поширюється думка, що Правобережжя призначене для передачі Польщі, і, відтак, продовольчі ресурси цілеспрямовано грабуються радянським урядом.

Г.Янковський

консул РП

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 3043. – К.64–67 (оригінал, машинопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.36–38.

3

1932 р., 12 серпня, Харків – Звіт керівника філіального пункту розвідки (placówka wywiadowcza) «Н.23»

12.8.[19]32 р.

Шановний пане!

Відповідно до Вашого доручення я почала складати список бажаючих виїхати до Польщі. Маючи ледве кілька осіб у цій пошті я [список] ще не надсилаю. Хочу, однак, зазначити, що сьогодні дуже мало осіб виїжджає. Бажає виїхати дуже багато, однак здебільшого це тутешні громадяни, які або ніколи не були в Польщі, або ті, хто перебуває тут уже багато років і автоматично втратили польське громадянство. Сьогодні, маючи тут дуже важкі, нестерпні умови хочуть врятуватися від голоду і часто від переслідувань, пишучи «благальні» листи, щоби дозволити їм виїхати до Польщі. На такі листи ми відписуємо завжди, що їх виїзд залежить лише від місцевої влади, і хоч кореспонденція з таким прохачем триває досить довго, в основному питання його виїзду є наперед визначеним, оскільки тутешня влада не хоче їх звідси випускати, і то зрозуміло чому. Таких справ маємо найбільше. [...]

Ольга Оберман

SAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.2012. – Dok.9 (без пагінації) (оригінал, рукопис).
Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.42–43.

4

1933 р., 3 лютого, Харків – Уривок зі звіту Яна Каршо-Седлевського для 2-го відділу головного штабу про ситуацію в Україні

Харків, 3.ІІ.[19]33

Шановний і дорогий пане!

[...] Ситуація в Україні погіршується з дня у день, голод у щоразу грубій формі заглядає людям у вічі, множаться випадки крадіжок і вбивств. Клієнтура нашого консульства за останні два місяці щонайменше потроїлася. Надходять відчайдушні листи. Навіть чоловіки плачуть у нашому бюро, розповідаючи про свою долю. Ремісники, які для нас працюють, не хочуть уже навіть більшої зарплати в рублях, а благають борошна, каші і т.д., інакше зовсім працювати не хочуть [...].

Ян Каршо-Седлевський

SAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 1985. – Dok.4 (без пагінації) (оригінал, рукопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór Pomor w «raju bolszewickim»...* – S.63.

5

1933 р., 3 березня, Харків – Уривок зі звіту керівника генерального консульства РП у Харкові Яна Каршо-Седлевського

Харків, 3 березня [19]33

Таємно

[...] Панує дедалі більша апатія й занепад, збільшуються хаос і безлад у всіх інституціях та установах. Ці явища є результатом морального й фізичного виснаження сільського, як і міського населення, яке окрім нечисленної групи привілейованих комуністів, чекістів і військових, у прямому розумінні помирає від голоду. Голод дедалі більше набуває загрозливих масштабів, не минаючи навіть категорій привілейованих до тепер державних чиновників і фабричних робітників. [Від голоду] вже не схватися навіть у столиці України – у Харкові, де навіть у торгівні за долари не можна купити борошна і де одна картоплина коштує 50–60 коп. [...]

Різні міські робітники, які привозять для генерального консульства у Харкові дрова, вугілля, лід і т.д. просто на наших очах кидаються на картопляні очистки й інші рештки, знайдені на смітнику консульства, а робітники, які вивозять сміття, днями з'їли на подвір'ї консульства їжу, підготовлену для собак. [...]

Варто було б із цим станом речей ознайомити польське суспільство, особливо мешканців наших кресів, які не завжди достатньо орієнтуються у житті нашого східного сусіда і не завжди усвідомлюють небезпеку, яка звідти виходить. [...]

Керівник генерального консульства
/Я.Каршо-Седлевський/
Радник посольства

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 2995. – К.157–158 (оригінал, машинопис).
Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.72–73.

6

1933 р., 1 квітня, Київ – Лист студента Бучака до польського консульства у Києві

На Україні продовжується голод. Більшовизм засіває Україну трупами вмираючих з голоду людей. На селах голодні поїли котів, собак і також вживають м'ясо людських трупів. По містах трапляються випадки, що у продаж на базарах попадає людське м'ясо. Комунисти злякалися такого господарювання. Зараз нікого не випускають за межі України. Голодна, пограбована Україна зостається для українців. Сільське господарство України у зв'язку з суцільною колективізацією як засобом не господарювання, а організованого грабунку селянства зруйноване. Посівна кампанія і у цьому році на Україні зірветься, бо немає чим обробляти землю. Кінська сила знищена, трактори поламані. Ремонтувати трактори голодний робітник не хоче. Не дивлячись на те, що ремонтна кампанія почалася ще з осені, але й досі ремонт не закінчений. У радгоспах почали сіяти насіння з літаків, бо немає чим тягти сівалок. Руками сіяти теж немає змоги. Бо не можна нікому доручати насіння, бо селянин, що вмів сіяти, голодний, а тому він може украсти насіння собі на їжу. Комунисти своєю диктатурою насильно нав'язали селянству свою форму господарювання – «колективізацію». Людськість не хоче коритися сваволі більшовизму. Сумлінно працювати на користь панування комунізму нарід не хоче, як у місті, так і на селі. Комунисти існують тільки на брехливості преси та лицемірстві своїх «вождів». Нарід України чекає на своє національне визволення від російського більшовизму, який багато гірший від російського монархізму за часів кріпацького права.

Київ 1 квітня 1933 року Бучак

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4.1993 (без пагінації) (оригінал, рукопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.78–79; *Idem. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów...* – S.139.

7

1933 р., 2 червня, Київ – Уривок зі звіту філіального пункту розвідки (placówka wywiadowcza) «В.23» для Єжи Незбжицького

2.VI.[19]33

Дорогий колего!

[...] Цікаві є враження з українського села. Зовсім змінився його вигляд. Від давнього добробуту (особливо села під Києвом) не залишилося сліду. Ряд хат і будівель покинуті. Багато споруд валиться. Хатини, в яких ще теплится життя, обшарпані й брудні. Собак майже зовсім немає. Домашнє птаство і свині – рідкість. Ще можна побачити корів. Сади занедбані. Люди бідні і худі. Найгірше виглядають діти. Смерть від голоду є щоденним явищем. Людоїдство на порядку денному. Про політичні настрої немає чого говорити. Панує один настрій – це жадання хліба. Але навіть примара голодної смерті не спонукає тутешнього селянина до якоїсь активності.

Тисну долоню

[підпис нерозбірливий]

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 1928. – Dok.39 (без пагінації) (оригінал, рукопис).
Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.88–89.

8

1933 р., 6 червня, Варшава – Звіт 2-го відділу головного штабу про ситуацію в Україні

6 червня 1933 р.

ПРОДОВОЛЬЧА СИТУАЦІЯ НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ

Останні тижні травня і червня відзначилися надзвичайно трагічними проявами пануючого тут голоду. Зі всіх міст Правобережжя України тільки в Києві зорганізовано продаж т.зв. комерційного хліба за ціною 1 руб. за фунт. Одна особа могла придбати максимум 4 фунти хліба, а тепер – тільки 3. Пункти продажу досить густо розкидані по місту, однак біля кожного черги покупців сягають нерідко кілометрової протяжності. Люди стоять по 10 годин. У деяких частинах міста, переважно на передмістях, черги не закінчуються ніколи, оскільки люди стоять цілу добу. Щоби здобути хліб уранці, потрібно стати у чергу ввечері попереднього дня о год. 10. Уранці майже в кожній із таких черг буває близько 2000 людей. Доставка хліба дуже нерегулярна, непоодинокі випадки, коли 2–3 дні окремий пункт зовсім не одержує хліба. На цьому тлі трапляються заворушення, які набувають форми відкритих бунтів, що їх міліція жорстко придушує. При цьому часто, аби розігнати людей, відділи кінної міліції шмагають юрбу нагайками. Крім того, влада час від часу висилає міліцію на вантажних автомобілях, яка хапає по декілька тисяч людей і примусово вивозить для роботи на приміській буряковій плантації або на земляні роботи. Проте всі ці репресії не мають жодного ефекту, оскільки [ціна] на хліб у вільному продажі доходить до 6 рублів за фунт у Києві (в Одесі – до 15 рублів), а картковий хліб видають у маленькій кількості. Різниця між ринковими та комерційними цінами спричиняє надзвичайну спекуляцію хлібом. Власті зовсім безсилі щодо масового напливу селян з околичних сіл, які приїжджають сюди по хліб.

Надзвичайно збільшилась смертність. Щоденні випадки голодної смерті на вулицях і у дворах обраховують уже не в десятках, а у сотнях. Щоночі містом іздять вантажівки й підводи, підбираючи вмерлих на вулицях, ринках, городах і у дворах. Уранці з головного вокзалу у Києві вивезено 4 машини трупів та вмираючих від голоду. Це відбувається щоденно. Про кількість таких смертей може свідчити факт, що окремі домоуправління інколи чекають по 3–4 дні, доки місцева влада забере з дворів і під'їздів трупи бездомних або селян, які в пошуках решток їжі або ночівлі вмирають з голоду. Протягом двох ночей – з 3 на 4 і з 4 на 5 червня – на католицькому кладовищі «Байкова Гора» у 40 ямах закопано близько 2000 трупів. Бачено сам кінцевий етап закопування, оскільки ті могили розташовані біля польського військового кладовища. Розміщено там було 2 великі контейнери з вапном і кожен новий шар трупів присипали вапном і дуже малим шаром землі. Потрібно, однак, зауважити, що тільки частину тіл закопують на кладовищах, та й то таким чином, що існує певна черговість – дві ночі возять на одне кладовище, потім дві – на інше і т.д. (у Києві є п'ять діючих кладовищ). Більшість же [трупів] закопують на приміських полях, у садах і т.п. На жаль, неможливо встановити точне число зібраних щоночі тіл. Із достовірного джерела відомо, що це число вагається в межах 700 щоночі.

Незрівнянно гіршою, ніж у Києві, є ситуація в інших, у т.ч. великих (Одеса, Вінниця, Кам'янець і т.д.) містах Правобережжя, а також на селі. Там немає навіть такого «блага», як продаж комерційного хліба. Від інформаторів з Одеси й інших міст чуємо просто жахливі оповіді. Надійний інформатор із Бердичева розповідає, що вечорами на околицях цього міста відбувається полювання на дітей. Із настанням сутінок жодна мати не пускає дитину на вулицю. Попри це трапляються випадки викрадення дітей із будинків. Відкопують рештки здохлих коней, непоодинокі також випадки з'їдання сім'ями небіжчиків після декількох днів вичікування на домовини і дозвіл поховати.

У селах голод найжахливіший. У деяких районах, таких, як Цвітківський, Звенигородський, Уманський, Букський, Таращанський та частково Бердичівський людодіство стало [нормальним явищем]. Смертність там дійшла до такого ступеня, що трапляються цілком вимерлі села, або села, де з 2000–3000 населення залишилося ледве 300–400 осіб. Продовольче становище колгоспників аж ніяк не краще ніж в одноосібників. Останні мають привілей над першими, що не будучи прив'язаними до колгоспів, мають деяку можливість виїзду з метою пошуку кращих умов. Колгоспники ж позбавлені цієї можливості й змушені щодня з'являтися на роботу, де одержують усього лише трохи капустяного су-

пу без жирів, круп, картоплі і без хліба. Тільки при обробці буряків визначено по 22 фунти хліба за всі роботи, пов'язані з обробкою одного гектара. Однак це теоретична норма, так само, як міфом є цукор на обробці буряків. Преміювання працюючих на буряках хлібом і цукром стало причиною надзвичайно частих зловживань і спекуляцій із боку найрізноманітніших роздавальних організацій.

Через дуже малу кількість живого інвентарю (що в колгоспах, що в одноосібних господарствах) було вирішено копати поля вручну. Встановлено норму – 250 м² на одну особу. Проте ця норма виявилася цілковито нездійсненою внаслідок фізичного виснаження селян. Часті випадки, коли вранці на роботу виходить 80 осіб, а ввечері повертається 70. Решта гине від голоду й виснаження, а закопують їх просто на полях. На дорогах, у полях і лісах лежать десятки непохованих трупів. Села, навіть приміські, дуже часто світять забитими, покинутими хатами. Майже ніде не побачити ані собак, ані котів – усі вони з'їдені. У лісах багато напівздичавілих людей, які годуються грибами, мохом і коренями. На дорогах часто зустрічаються сім'ї селян, які просто втікають без конкретної мети подалі від села на підводах. Зорганізовані нині загони Червоного Хреста розпочали акцію підготовки дітей. Проте вона малорезультативна з огляду на цілковитий брак продуктів харчування.

Наведена вище інформація, попри враження недостовірності, одержана з різних джерел, і у подробицях абсолютно ідентична. Зливові дощі, які йшли майже весь місяць, а також брак відповідного автомобіля завадили перевірити фактичний стан речей. Натомість вісті, що стосуються Києва, цілком автентичні.

Під час виїздів спостережено гарний стан озимини, а також пізніших ярих посівів. Майже всі пізніші зернові, як і бурякові, посіви є незрівнянно гірші. Сіяні нашвидкуруч буряки в багатьох випадках знову пересіяно. Перша прополка буряків уже завершена. Сьогодні відбувається так звана «переривка». Власті округів і районів сконцентрували всі зусилля й енергію на обробці буряків. Слід констатувати, що голодне населення масово йде на роботи при буряках, оскільки одержує там принаймні мінімальне харчування, а також невеликі кількості хліба і час від часу цукру.

[без підпису]

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 3043. – K.63–67 (оригінал, машинопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.89–93; *Idem. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów Archiwum Akt Nowych oraz Centralnego Archiwum Wojskowego w Warszawie // Dzieje Najnowsze.* – 2007. – №2. – S.142–144.

9

1933 р., 13 червня, Харків – Уривок зі звіту співробітниці польської розвідки
Юзефіни Писарчикувної для Єжи Незбжицького

13.VI.[19]33

Дорогий пане Ольгерде!

Посилаю в окремі пачці часописи, де ви знайдете кусок глини. Є то так званий «пряник», який видали в одній із тутешніх шкіл заслуженій ударниці. Голод охоплює дедалі ширші верстви населення, дедалі частіше можна чути про випадки канібалізму. На вулицях видно вмираючих людей і трупи. Містом їздять автомобілі з міліцією, яка хапає всіх бідняків і підозрілих, яких потім відвозять до бараків, де, як кажуть, найбільш виснаженим від голоду роблять смертельні ін'єкції. [...]

Із поздоровленнями, Оля Осмульська

CAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 2094. – Dok.20 (без пагінації) (оригінал, машинопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.93.

10

1933 р., 24 червня, Харків – Уривок зі звіту Яна Каршо-Седлевського
для 2-го відділу головного штабу про ситуацію в Україні

Харків, 24.VI.[19]33

Шановний і дорогий пане!

[...] Ситуація на Україні без змін – у селах щораз більший голод і нужда, за якими йдуть бандитські напади, шалений терор, зрештою епідемії і смертність. Німецькі колоністи, які не втратили ще права на німецьке громадянство, масово втікають з України.

Те саме прагнуть зробити болгари, яким, однак, гірше, оскільки вони не мають над собою офіційного консульського догляду. [...]

Долучаю вирази поваги
та сердечно тисну долоню,
Ян Каршо-Седлевський

SAW. – Oddz. II Szt. Gł. – Sygn.I.303.4. 1985. – Dok.18 (без пагінації) (оригінал, рукопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.94.

11

1933 р., 28 червня, Москва – Звіт польського військового аташе капітана
Владислава Харлянда про голод в Україні

28 червня [19]33

Тасмно

Керівникові II відділу головного штабу, Варшава

Згідно з рапортами, що надходять до наших представництв, а також звітами проїжджаючих осіб становище України щодо забезпечення продовольством жахливе.

Ціна на хліб у вільному продажі становить від 6 до 15 руб. за фунт. У деяких містах (у т.ч. у Києві) запроваджено торгівлю так званим «комерційним» хлібом ціною 1 руб. за фунт, однак пунктів продажу такого хліба небагато, а доставка нерегулярна і його однаково не вистачає.

На цьому тлі спалахують бунти незадоволеного населення, які міліція жорстко придушує (лупцювання нагайками). Часто перед такими магазинами люди стоять у кілометрових чергах.

Спостерігається величезне зростання смертності. У Києві від голоду щодня вмирає кількасот людей.

Ситуація в інших містах (особливо на Правобережній Україні), а також у селах ще гірша. У зв'язку з голодом непоодинокі випадки людодства (викрадання з цією метою дітей), уживання в їжу тїл небіжчиків, а також відкопування здохлих коней і худоби.

Становище у колгоспах не краще. Щоденне харчування обмежується водянистим супом із картоплею і мінімальною кількістю хліба. Лише зайняті на обробці буряків краще забезпечені продовольством, проте від них вимагають ударної праці.

Страхітливе запустіння України особливо вражає при порівнянні з Центральною чорноземною та Московською областями. Гірші посіви (тільки озимина виглядає трохи краще), села справляють враження покинутих, на пасовищах лише подекуди невеличкі групи худоби і декілька коней.

в.о. військового аташе
[підпис нерозбірливий]
/ХАРЛЯНД/
дипл. капт.

AAN, AW. – Sygn.94. – K.124 (оригінал, машинопис).

Опубл.: *Kuśnierz R. Pomór w «raju bolszewickim»...* – S.95–96; *Idem. Głód na Ukrainie w latach 1932–1933 w świetle zbiorów...* – S.145.

The article of a famous Polish researcher of Holodomor in Ukraine gives still unknown documents, kept in Polish state archives. Materials of work correspondence of Polish diplomacy and intelligence service representatives extremely eloquently illustrate situation in the soviet Ukraine in 1932–1933.